

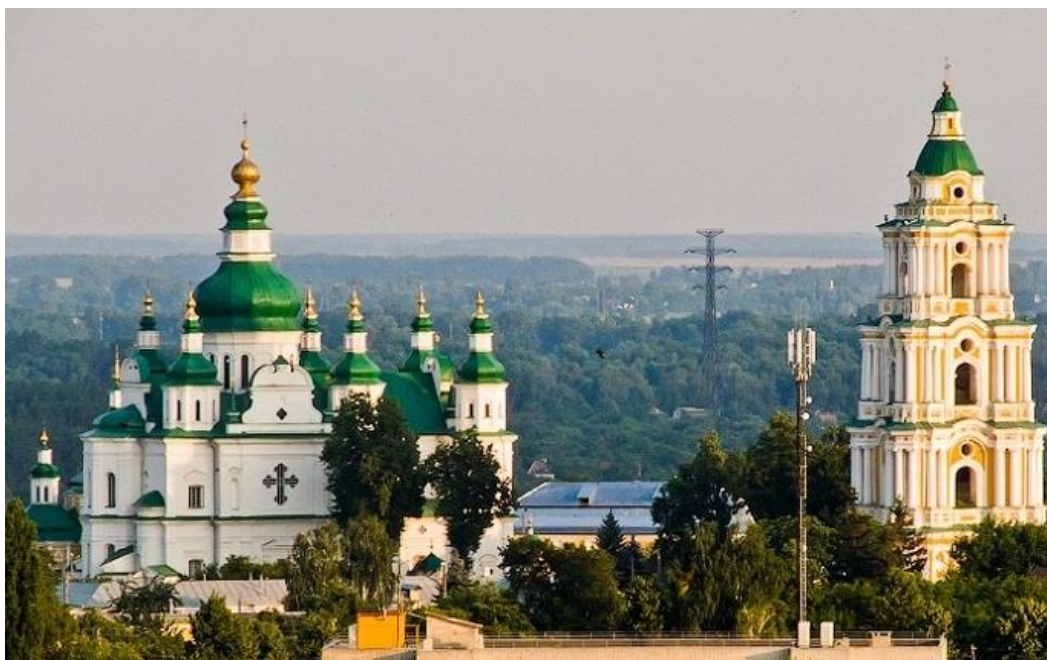
Троїцький собор у Чернігові

Тетяна Миколайко

науково-просвітницький відділ Національного архітектурно-історичного заповідника
«Чернігів стародавній»

Series Byzantina. Ukrainica, 30, 2022

На західній околиці історичного центру Чернігова на Болдиних горах розташований один із найбільш цікавих архітектурних комплексів України – Троїцько-Іллінський монастир кінця XVII–XVIII ст. Цей бароковий ансамбль домінує у панорамі міста завдяки висотній композиції Троїцького собору та дзвіниці. Величний семиверхий собор і висока дзвіниця вінчають найвищий пагорб, а біля підніжжя гори притулилася маленька Іллінська церква. (Іл. 1. Іл. 2)

1. Троїцько-Іллінський монастир к. XVII

Троїцький собор побудовано за ініціативою чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (архієпископ з 1657 р.), одного з найвпливовіших релігійних та політичних лідерів України другої половини XVII ст. На той час Л. Баранович був ще й місцєблюстителем Київської митрополії. У ті роки вирішувалося, до якого міста України перенести кафедру митрополита у разі переходу Києва до Речі Посполитої, тому він

наполягав, щоб центром православ'я став Чернігів. Майбутню резиденцію митрополита Л. Баранович вирішив розмістити в Іллінському монастирі, тому й почав розбудову нової садиби, яка мала стати духовним і культурним центром Лівобережної України, а величний архітектурний ансамбль увиразнив би нове призначення.(Іл. 3)

2. . Панорама Троїцько-Іллінського монастиря. Фото Г. Логвина 1960-х рр.

Задум збудувати Троїцький собор у стилі модного тоді європейського бароко виник у Л. Барановича у 1679 р. На будівництво собору архієпископ надав власні кошти, а меценатами від тодішньої влади виступили гетьмани І. Самойлович (гетьман 1672–1687 рр.) та І. Мазепа (гетьман 1687–1709 рр.). Здійснити задум архієпископа допоміг Йоган-Баптист Зауер – відомий німецький архітектор, який народився у польському місті Казімеж (сьогодні – це історичний єврейський квартал Кракова). Спочатку працював у цеху мулярів, а потім почав приватну практику архітектора. До його перших відомих будівель відносять монастирську споруду у польському селі Голомб (гміна Пулави, Люблінське воєводство). Пізніше талановитого архітектора запросив до себе Великий гетьман Литовський Міхал Пац. У Вільно (сучасний Вільнюс) Йоган-Баптист збудував палац Паца та архітектурний шедевр – собор Петра і Павла (завершили у 1671 р.). Із Вільно Й. Зауер повернувся до Кракова, але не надовго, адже через фінансову кризу у Польщі мусив шукати собі нових замовників. Таким замовником став чернігівський архієпископ Л. Баранович, який запросив фахівця для проектування та побудови головного храму Троїцького монастиря.

До Чернігова Йоган-Баптист Зауер прибув у 1680 р., собор закладено роком раніше – 1679 р. Перший проєкт собору міг належати архімандриту Троцько-Іллінського монастиря

Лаврентію Крщоновичу. Проект, мабуть, був невдалим, мав інженерні похибки, виправити які запросили іноземного архітектора. Європейський архітектор зміг поєднати європейське та українське бароко, чим задовольнив замовників. Насамперед був виконаний відповідний зовнішній декор вже після початку будівельних робіт. За три роки основні будівельні роботи над зведенням Троїцького собору завершилися, а декором храму архітектор не займався. Оздоблення церкви було завершено лише у 1695 р. і за деякими відомостями на нього було витрачено 10 тисяч золотих, які пожертвував керманич України І. Мазепа. Освітили собор на храмове свято Трійці, що 1695 р. припало на 12 травня (25 травня за новим стилем). А Йоган-Баптист Зауер уже у квітні 1684 р. працював у Мгарському монастирі на Полтавщині.(Іл. 4)

3. Лазар Баранович.

Особливість архітектури Троїцького собору полягає у злитті воедино композиційних принципів давньоруської, української та західноєвропейської культової архітектури. Собор тринальний, шестистовпний, триапсидний з чітко виділеним трансептом і сімома банями (первісно собор мав п'ять бань): дві з них над кутовими вежами, що фланкують західний фасад, і саме вони роблять собор схожим на культові споруди Німеччини, Польщі, Австрії.

4. Троїцький собор. Південно-західний фасад. Фото Зенона Боровця і Богдана Тхора, 3 серпня 2005 р.

У плані собор – це прямокутник, витягнутий із заходу на схід, завдовжки 35,7 м, завширшки 22,4 м, заввишки 30 м.

Троїцький собор зовні потиньковано та побілено, що підкреслює пластичність декору, виконаного із застосуванням різної форми вікон, ніш, пілястр, карнизів, сандриків. Так, декілька характерних прикмет в екстер'єрі – це активність силуету, у якому сім бань композиційно підтримані барочними фронтонами, а між пілястрами на фасадах обох ярусів у товщі стін розміщені півциркульні ніші. У таких нішах у католицьких храмах ставили скульптури, натомість у Троїцькому соборі в нішах першого ярусу знаходяться зображення православних святих. На фасадах другого ярусу над входом до собору із північного, південного та західного боку розміщені великі вікна у вигляді хреста.

5. Троїцький собор всередині. Вхід.

Архітектурна пластика західного, південного та північного фасадів Троїцького собору виконана у єдиному стилі. Східний фасад має ідентичний фронтон та три апсиди. Центральна апсида п'ятигранна з пілястрами на кутах, досягає до фронтона. Цим східний фасад відрізняється від інших. Відтак можна відзначити всефасадність споруди Троїцького собору, що відрізняє його від пам'яток західноєвропейської архітектури. Святковий урочистий вигляд собору підкреслюють бані, виконані у барочних формах.

6. Іконостас 1920 р. (?). Фото Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва. 1920-і рр. (?) Опубліковано 17.07.2021 р. facebook.com.

Завдяки високому рівню будівельної техніки первісний архітектурний вигляд собору в основному зберігся до наших днів, незважаючи на пожежі та ремонтні роботи. Так, 28 вересня 1731 р. у Троїцько-Іллінському монастирі сталася пожежа, тоді були пошкоджені п'ять бань Троїцького собору. Під час ремонту в 1734 р. відновлено було лише три бані, бо дві зазнали значних пошкоджень, тому їх взагалі розібрали. У 1808 р. Троїцький собор знову постраждав від пожежі. Після ремонтних робіт в екстер'єрі храму з'явилися елементи класицизму, що призвело до сухості архітектурних форм споруди. Такий архітектурний вигляд Троїцький собор мав до 1970-х р. (з 1974 до 1985 рр. – реставрація собору). Після реставраційних робіт, проведених за проектом київської архітекторки М. Говденко, екстер'єр собору відновлено у первісних формах XVII ст. Вдало проведена реставрація повернула пам'ятці бароковий образ.

Величність та урочистість закладена також в інтер'єрі храму, де панує глибинне розкриття внутрішнього простору відразу від головного входу завдяки тому, що тут відсутня традиційна для давньоруських храмів західна поперечна нава – нартекс. Замість нартексу, широкий балкон-галерея, що з'єднує просторі хори південної та північної нав, перекритих хрестовими склепіннями. Тому, переступивши поріг храму, опиняєшся ніби у великій залі. Бічні нави не такі просторі, затінені через недостатню освітленість. Третього ярусу в храмі немає, лише імітація. (Іл. 5)

На перетині центральної нави і трансепту височить барабан центральної нави. Менші бані розташовані по діагоналі, у загальній композиції інтер'єру вони відіграють суто символічну і художню роль. Пластика пілястр і карнизів доповнюється скромними ліпленими оздобами.

Найпомітнішою частиною внутрішнього оздоблення Троїцького собору є іконостас. Первісний іконостас храму не зберігся. Про нього відомо, що його значно перероблено у XVIII ст., а потім у XX ст., знищено за радянських часів, ще до німецько-радянської війни. Про перший іконостас лишилися тільки спогади священників та істориків, де вони згадують велич і красу п'ятиярусного дерев'яного іконостасу, який увесь був мережаний, із надзвичайно рясним вибагливим рослинним золоченим орнаментом та своєю пишною ошатністю, що характерне для доби бароко кінця XVII ст. (Іл. 6)

Сучасний (другий) іконостас почали робити ще у 1942 р., під час окупації фашистами Чернігова, а собор відкрили як діючий храм Троїцького жіночого монастиря. Перше богослужіння у соборі відбулося на Великдень – 5 квітня 1942 р., тоді іконостаса XVII ст. вже не було. Того ж року столяр Троїцької релігійної общини Пимен Микитович Портной разом із чотирма синами виготовив два яруси іконостаса, а деревину, фарбу та інші матеріали замовляли на меблевій фабриці, що почала працювати в Чернігові восени 1941 р.

Третій і четвертий яруси створив у 1947–1949 рр. чернігівський різьбяр і золотар, про якого відомо лише прізвище – Шапоренко.

Іконостас зроблено на всю ширину Троїцького собору – 23 метри, чотирьох'ярусний і завершується розп'яттям. У ньому 70 ікон, написаних неодноразово різними художниками-іконописцями. Різьблення повністю позолочене у 1999–2000 рр. Віктором Тараненком. (Іл. 7)

7. Сучасний іконостас Троїцького собору.

Фахівці вважають, що сучасний іконостас Троїцького собору має характерні риси культового мистецтва ХХ ст., але з вектором на «ретро» – повернення до колишніх мистецьких стилів ікон в Україні у новому осмисленні.

Перлиною інтер'єру храму є його стінопис, що зберігся до наших днів на площі 1647 м², який створювався у XVII–XVIII ст., XIX ст. Усі відреставровані фрагменти та сюжети, які сьогодні можна побачити у Троїцькому соборі, це – робота бригади київських художників-реставраторів, очолюваних В. Бабюком. Про первісний стінопис говорити дуже складно, скільки зберігся лише фрагментарно у різних частина храму. Можливо, він був виконаний ще до освячення Троїцького собору (1695 р.), але документального підтвердження цьому немає. Лише відомо, що він був знищений під час пожежі 1731 р. Незначні фрагменти первісного стінопису проглядаються у барабані центрального купола, і сьогодні вони виглядають як світло-сірі плями. Найкраще збереглися два сюжети кінця XVII ст. – «Іоан

Предтеча» та «Великомучениця Тетяна», вони розміщені на видноті всередині Троїцького собору, симетрично відносно головних західних дверей. На думку чернігівського мистецтвознавця А. Адруга та історика С. Павленка, в образах цих святих представлені І. Мазепа та його дружина. Відкриті фрагменти первісного стінопису, за висновками реставраційної бригади, мають стилістичні риси бароко. (Іл. 8. Іл. 9)

8. Іоанн Предтеча. Сучасний вигляд у стінописі Троїцького собору.

9. Великомучениця Тетяна. Сучасний вигляд у стінописі Троїцького собору.

Краще збереглися сюжети монументального живопису другої половини XVIII ст., які мають характерні риси рококо. Вони вирізняються яскравим декоративним живописом, кожна композиція вбрана у вимальовані на стінах рокайлеві рами і через це сприймаються як окремі станкові картини, тому не входять в єдину концепцію більшої частини монументального живопису собору. На стиль рококо вказує зображення світла, тобто вибілення певної частини композиції, таким чином акцентуючи увагу глядача на головному моменті у сюжеті. Це ніби робить зображення легким. Переважають рожевий, блакитний,

сірий кольори, багато синього та червоного, що притаманно для цього стилю.

Так, на північній стіні храму збереглися дві великі композиції «Увірування Савла» та «Архангел Михаїл», які датуються к. XVIII ст., а композиція на цій же стіні, ближче до вівтаря, «Катування святих Михайла і Федора», на думку реставраторів, була поновлена на початку XIX ст. На протилежній південній стіні паралельно до сюжетів на північній стіні розміщені композиції «Печерська Богоматір з предстоящими Феодосієм і Антонієм Печерськими», яка грубо переписана у XX ст. і місцями спотворена авторським тоном, а наступні дві композиції – «Житіє Св. Іллі», «Видіння старців», датуються початком XIX ст. (Іл. 10)

10. Увірування Савла. Стінопис Троїцького собору друга половина XVIII ст.

Якщо умовно розділити монументальний живопис, який найкраще зберігся у соборі, на два регістри, то композиції к. XVII ст. і к. XVIII ст. становлять нижній регістр і представляють стилі бароко та рококо. Верхній регістр – це живопис другої половини XIX

– початку XX ст. на склепінні у вівтарі, центральній та бічних навах, який створили після пожежі 1808 р. Тоді на ремонт собору виділили 12 тисяч рублів і під керівництвом чернігівського архієпископа Михайла Десницького собор було знову розписано. Живопис виконано за теологічною програмою в академічній манері.

Стінопис на склепінні Троїцького собору дуже тонко продуманий, відтворений і одночасно є оригінальний. Стеля центральної частини собору розписана за мотивами двох молитов. Склепіння вівтаря містять композиції, що ілюструють молитву «Отче наш», а склепіння центральної нави зображають у сюжетах молитву «Символ віри». У центральному куполі традиційно зображена храмова композиція «Новозавітна Трійця», у трансептах у північній наві – цикл подій із життя та ушавлення Божої Матері, у південній – цикл із земного життя та страждань і ушавлення Ісуса Христа. (Іл. 11)

11. Взяття Божої Матері на небо. Стінопис XIX ст. Сучасний вигляд.

Склепіння південної та північної нав (під хорами) були розписані у XIX ст., поновлені у 20–30-ті роки XX ст.. Там ображені 16 чудотворних ікон Богородиці.

Одним із штрихів у декоруванні Троїцького собору є підлога, яка становила противагу стелі за віссю верх-низ. За результатами досліджень виявилось, що парадний ефект у соборі справляла підлога XVII ст. з керамічних плит золотаво-рожевого кольору різної форми викладених в оригінальні малюнки. Її відновили під час реставрації собору 1974-1985 рр., але вийшла похибка при укладанні плиток, у результаті вийшов «ефект блюдця» – занижена підлога у підкупольній частині церкви, тому її закрили дерев'яною підлогою. Після передачі

Троїцького собору Українській православній церкві у 1988 р. підлогу настелили нову, дерев'яну, і пофарбували.

Відомо, що під підлогою собору розміщена система підземних камер, які займали увесь простір під центральною навою, віттарем і трансептом – семикамерний склеп з двома входами: з південного боку собору вхід зроблено в одноповерховій прибудові – тамбурі, і з північного нефу – із середини собору. Тут була усипальниця представників місцевої церковної верхівки і багатих родин Чернігова з XVIII–XX ст. Представники роду Кочубеїв, Милорадовичів, Скоропадських.

12. Троїцький собор. Північний фасад. Фото О. Лебедева. 2011 р.

Сьогодні під віттарем Троїцького собору діюча підземна церква Св. Феодосія, у якій проводять таїнство вінчання, хрещення та відспівують померлих. У соборі знаходяться мощі Св. Феодосія Углицького, Преподобного Лаврентія та Св. Філарета Гумілевського. Біля

собору є поховання українського поета, байкаря Леоніда Глібова та дипломата і вченого Григорія Щербини. (Лл. 12)

Троїцький собор у Чернігові входить до ансамблю визначної архітектурної пам'ятки загальнодержавного значення – колишнього Троїцько-Іллінського монастиря (XI–XVIII ст.), є одним з кращих зразків українського зодчества минулого і перебуває під охороною держави в складі Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Бібліографія

1. Адрюг А. Видатна пам'ятка українського бароко // Літературний Чернігів. – 1996. – № 6. – С. 77 – 81.
2. Адрюг А. Живопис Чернігова др. п. XVII – початку XVIII ст. Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2010 – 183 с.
3. Адрюг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції. // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 151–156.
4. Арендар Г. П. Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. / Г. Арендар // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 54-57.
5. Баран-Бутович С. Чернігів, як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів. – 1931 – 54 с.
6. Говденко М. Праці архітектора Йогана Баптиста в Гетьманщині / Маріоніла Говденко // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 70-77.
7. Доценко А. В. До питання про датування стінопису Троїцького собору. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 95 – 97.
8. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069–1911 гг.). // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 15. – С. 400–408 (ч. неоф).
9. Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. Каталог. – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. – 160 с.
10. Карнабед А. Де Болдині дрімали тихі гори... // Деснянська правда – 1974. – 28 вересня. – С. 4.
11. Карнабед А. Троїцький собор у Чернігові (за даними архітектурно-археологічних досліджень). // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – 1999. – Чернігів «Просвіта». – С. 31.

12. Логвин Г. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. К.: Мистецтво, 1968. – С. 9.
13. Марков М. Є. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов. – 1882. – С. 26.
14. Миколайко Т. Дослідження склепів і підлоги XVII ст. А. Карнабеда у Троїцькому соборі м. Чернігова (1981 та 1984 рр.). // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1-3. – 2017. – С. 8.
15. Миколайко Т. Інтер'єр Троїцького собору у Чернігові наприкінці XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 25. – С. 292–296.
16. Миколайко Т. Композиції монументального живопису к. XVIII–п. XIX ст. у Троїцькому соборі Чернігова. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 26. – С. 307–311.
17. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України. // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21.
18. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII–XX веков в памятнике архитектуры XVII в. – Троицком соборе в Чернигове. – К. –1972. –Т. 1. – Арк.131–144// Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Чаиз 359.
19. Філарет (Гумілевський) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – С. 37.